

संघीयतामा वन

भोला खतिवडा^१

नेपालको कुल भुभागको ४४.७४ प्रतिशत वन रहेको छ (DFRS 2015) । यो आँकडा २० वर्षअघिको तुलनामा पाँच प्रतिशत वृद्धि भएको देखिन्छ । यसको प्रमुख कारण राज्यले लिएको असल नीति र समुदायको बल हो । राज्यले समुदायलाई विश्वास गरी सामुदायिक वन हस्तान्तरण गर्ने अवधारणालाई अभियानको रूपमा सुरुवात गरेपछि वन क्षेत्रले काँचुली फेर्न थालेको हो । नेपालमा कुल वनको भन्डै ३० प्रतिशत समुदायले संरक्षण गरिरहेका छन् । सामुदायिक वनको मात्र आँकडा केलाउने हो भने १९ हजार तीन सय ६१ सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले १८ लाख १३ हजार चार सय ७८ हेक्टर राष्ट्रिय वनलाई जिम्मामा लिएका छन् । जबकि नेपालमा ६६ लाख हेक्टर भन्दा अलि बढी वन क्षेत्र रहेको छ । सामुदायिक वन अभियानमा २३ लाख ९२ हजार सात सय ५५ घरधुरी आवद्ध रहेका छन् । एक करोड २० लाखभन्दा बढी जनसंख्या सामुदायिक वन अभियानमा गोलबद्ध भएको पाइन्छ ।

वनका हिसाबले सबैभन्दा धनी प्रदेश नं. ३ रहेको छ । यस प्रदेशभित्रको कुल जमिनको ५३ प्रतिशत वन रहेको छ । त्यसैगरी सबैभन्दा थोरै वन भएको प्रदेश भने २ नं हो । यहाँको कुल भूभागमध्ये २७ प्रतिशतमात्र वन रहेको छ । नेपालकै कुल वनको क्षेत्रफललाई आधार मान्ने हो भने प्रदेश नं. २ मा ४.४ प्रतिशतमात्र वन रहेको छ । जबकि प्रदेश नं. ३ मा १७.५ प्रतिशत पर्दछ । त्यसैगरी प्रदेश नं. ४ मा पनि ११.७ प्रतिशत वन क्षेत्र परेको छ । प्रदेश नं. १ मा १७.३, प्रदेश नं. ५ मा १५.९, प्रदेश नं. ६ मा १६.१ र प्रदेश नं. ७ मा १६.९ प्रतिशत वन क्षेत्र रहेको छ (DFRS 2015) । प्राकृतिक स्रोतमध्ये सहज रूपमा व्यवस्थापन गर्न सकिने सम्पदा वन नै हो । वन यस्तो स्रोत हो- जसको प्रयोग गर्न सहज छ र सही व्यवस्थापन गरेमा नवीकरणीय स्रोतको रूपमा रहिरहन्छ । त्यसैले संघीयता कार्यान्वयन गर्दा वन क्षेत्रमा पहिलो असर पर्न सक्दछ र समृद्धिको लागि वनस्रोतको समुचित व्यवस्थापन गर्नु सान्दर्भिक पनि हुन्छ ।

वनस्रोतका सम्बन्धमा वर्तमान संविधानले समेत केही कुरा उल्लेख गरेको पाइन्छ । वन, जंगल, वन्यजन्तु, चराचुरुंगी, जल उपयोग, वातावरण, पर्यावरण तथा जैविक विविधतालाई संघ, प्रदेश र स्थानीयवासीको अधिकारको साझा सूचीमा उल्लेख गरेको छ । यसको अर्थ वनजंगलमा राज्यको तिनै तहका सरकारको भूमिका रहने भयो । संविधानले नै निकुञ्जहरू संघीय सरकार र संरक्षण क्षेत्र प्रदेश सरकारमातहत रहने उल्लेख गरिसकेको छ ।

यतिवेला वन क्षेत्रको सम्बन्धमा विभिन्न चर्चा हुने गरेका छन् । स्थानीय तहमा वनको अधिकार गयो भने वनविनाश हुन्छ, वन क्षेत्र नै रूपान्तरण हुने सम्भावना हुन्छ । संविधानको अनुसूचीमा समेत राष्ट्रिय वनको जिम्मा प्रदेशमा राखेकोले त्योभन्दा तल जाने सम्भावना छैन । सामुदायिक वनको हस्तान्तरण स्थानीय तहबाट हुनै नसक्ने भन्ने एकथरीको तर्क छ । अर्काथरीको तर्क नागरिक वा समुदायको घरछेउको राज्य भनेको स्थानीय तह नै हो । त्यसबाट नै सबै सेवा प्रवाह हुनुपर्दछ । स्थानीय तहमा विभिन्न कार्यालय हुन्छन् । त्यसमा एक वन कार्यालय पनि हुन्छ । उसले कार्यान्वयन तहको काम गर्दछ । वन हस्तान्तरण लगायतका सरकारी सेवा यहीबाट प्रवाह हुनुपर्दछ । यसरी काम गर्दा संघीय, प्रादेशिक कानूनलाई आत्मसात् गर्दै स्थानीय तहबाट बनाइएका कानूनको समेत कार्यान्वयन गराउँछ । जहाँसम्म वन क्षेत्र रूपान्तरण भई वनविनाश हुन्छ भन्ने तर्क छ- त्यो त समुदायलाई वन दियो भने वन सकिन्छ भन्ने सोचजस्तै हो । अहिले सामुदायिक वनको कारणले वन बढेको पुष्टि भएको छ । त्यस्तै स्थानीय तहले वनको जिम्मेवारी पाएपछि फन जिम्मेवार हुन्छ । कसैले पनि घर डढाएर आगो ताँदैन । उसले प्रवर्द्धन गर्ने नै सोचदछ । अहिले पनि कुनै सामुदायिक वन अतिक्रमण भएको चर्चा कहीकतै नसुनिएको होइन । त्यस्तो कुरालाई पुरै नकार्न पनि सकिन्न । सानो क्षेत्रमा हुने कुरालाई ठूलो रूपमा

^१ लेखक सामुदायिक वन सहजीकर्ता संजाल (COFSUN) को अध्यक्ष हुनुहुन्छ । सम्पर्क: bholakhatiwada@yahoo.com

हेरिनु हुन्न । विकल्प नभएको खण्डमा पनि अत्यावश्यक कामका लागि वन क्षेत्र प्रयोग गरिनुहुन्न भने धारणा अतिवादी सोचमात्र हो । निश्चित क्षेत्रफलभन्दा बढी वन क्षेत्र रूपान्तरण गर्नुपर्ने अवस्था आएमा स्थानीय तहको सिफारिसमा प्रादेशिक वा संघीय सरकारको निर्णयबाट गर्ने भन्ने व्यवस्था पनि गर्न सकिन्छ ।

अहिले सामुदायिक वन कहाँ रहने भन्ने चर्चा चलिरहेको छ । यो चर्चाको विषय नै होइन । समुदाय अन्तर्गत रहनुपर्छ-यसमा कुनै दुविधा हुनुहुँदैन । जसरी अहिलेको वन ऐन २०४९ले सामुदायिक वनलाई अविच्छिन्न उत्तराधिकारवाला स्वशासित एवं संगठित संस्थाको रूपमा पहिचान दिएको छ । त्यसमा कमी हुनुहुँदैन । सामुदायिक वनलाई आवश्यक पर्ने सेवा स्थानीय तहबाट उपलब्ध हुनुपर्दछ । स्थानीय समुदायको नजिकको सरकारबाट सेवा लिन सहजमात्र होइन- स्थानीय समुदायको हक हो भने स्थानीय सरकारको कर्तव्य पनि हो ।

विश्वमा पहिचान प्राप्त सामुदायिक वनको अझ प्रवर्द्धन गर्नुपर्दछ । यसका लागि समुदायले स्वतन्त्रपूर्वक भूमिका खेल्नमा कुनै विध्नबाधा गर्नुहुँदैन । हामीले कल्पना गरेको सामुदायिक वनको हकमा संघीयता भनेको सामुदायिक वनलाई आवश्यक पर्ने सबै सेवा स्थानीय तहबाट प्राप्त गर्न सकोस् भन्ने हो । स्थानीय तहमा वन कार्यालय र वन अधिकृत हुन्छन् । त्यहीबाट वन हस्तान्तरणसमेत हुनेछ । सामुदायिक वनले स्थानीय तहको योजना तर्जुमा प्रक्रियामा सहभागी हुनेछन् । सहअस्तित्वको आधारमा दोहोरो सहकार्य हुनेछ । स्थानीय तहले स्थानीय विकास निर्माणको काम गर्दा विभिन्न उपभोक्ता समिति बनाउने चलन छ । अब पनि स्थानीय तह आफैँले काम गर्ने होइन । जनता वा समुदाय नै परिचालन गर्ने हो । त्यसो गर्दा सामुदायिक वनजस्ता दिगो संस्थाको अगुवाइमा हुनेछ । त्यस्ता काममा सामुदायिक वन र स्थानीय तहको सहकार्य हुनेछ ।

अहिलेको अवस्थामा सामुदायिक वनजस्ता सामुदायिक संस्थाको अझ ठूलो भूमिका हुने देखिन्छ । हिजोको राज्यभन्दा आजको राज्यको योजना तर्जुमा प्रक्रिया केन्द्रीकृत भएको छ । हिजो गाउँ विकास समितिमा नौ वटा वडा थिए- जसमा प्रत्यक्ष निर्वाचित प्रतिनिधि नै ४७ जना हुन्थे । हरेक वडामा अध्यक्षसहित पाँचजना प्रत्यक्ष निर्वाचित प्रतिनिधि हुन्थे । आजको संघीयतामा हिजोको एक गा.वि.स. प्रायःजसो एक वडामा रूपान्तरण भएका छन् । ती वडामा अध्यक्षसहित पाँचजना मात्र जनप्रतिनिधि हुन्छन् । यो वेलामा राज्यको पहुँच खुम्चिएको देखिन्छ । यस्तो वेलामा वडा कार्यालय र बस्तीबीचको पुलको काम सामुदायिक संस्थाले गर्नुपर्दछ । त्यसै ले पनि यस्ता संस्थाको भूमिकालाई थप प्रभावकारी बनाउन राज्य संयन्त्रले सोच्नै पर्ने हुन्छ । जसरी राज्यले आफ्ना नागरिकलाई सेवा दिने काम गर्दछ- त्यसैगरी सामुदायिक वनले पनि आफ्ना घरपरिवारलाई सेवा नै प्रवाह गरिरहेको हुन्छ । सामुदायिक वनमा नियमित स्रोत हुन्छ । अनि हरेक परिवार संगठित भएको वैध भूमिका खेल्ने कानुनी व्यक्ति पनि हो । यसले स्थानीय सरकारसँग सदैव सहअस्तित्वको आधारमा सहकार्य गर्ने हैसियत राख्दछ ।

वन भनेको समृद्धिको साधन हो । यसलाई गहना वा सौन्दर्यका साधनको रूपमा हेरिनुहुन्न । कुल भूभागको भन्डै आधा जमिन (४४.७४ प्रतिशत) मा वन छ । यसको समुचित व्यवस्थापन गरिनुपर्दछ । यसका लागि सरकारी कर्मचारी भनेका जनसेवक हुन्- मालिक होइनन् भन्ने सोच आवश्यक हुन्छ । त्यसैगरी जनप्रतिनिधि शासक होइनन्- जनसेवक हुन् । अरु सबै साधन हुन्- साध्य भनेका नागरिक र समुदाय हुन् । यही मर्मलाई आत्मसात् गर्दै संघीयतामा समुदाय तथा मान्छेलाई केन्द्रविन्दुमा राखी वनको दिगो व्यवस्थापन नै अबको बाटो हुनुपर्दछ । जसरी राज्यको असल नीतिले वन वृद्धि भयो- अब त्यस्तै वनको दिगो व्यवस्थापनमा पनि समुदायलाई विश्वास गर्ने नीति लिनु आवश्यक हुन्छ । वनको दिगो व्यवस्थापन भन्नाले सामाजिक, आर्थिक र वातावरणीय पक्षलाई सन्तुलित रूपमा हेरिनुपर्दछ । नेपालको वनलाई दिगो व्यवस्थापन गर्ने हो भने पनि नेपालमा आवश्यक पर्ने काठ सहज रूपमा आपूर्ति भई निकासी गर्नसमेत क्षमता विकास हुन सक्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

DFRS. 2015. State of Nepal's Forests. Forest Resources Assessment (FRS) Nepal. Department of Forest Resources and Survey (DFRS). Kathmandu, Nepal.